

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ ΕΘΙΜΩΝ ΕΞ ΑΦΟΡΜΗΣ ΔΥΟ ΕΘΙΜΩΝ ΤΗΣ ΒΥΤΙΝΑΣ*

ΥΠΟ

ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΑΛ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Η κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821 και η απελευθέρωση περιοχών του ελληνικού χώρου από την μακραίωνη οθωμανική κυριαρχία, είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί, για το αναγεννώμενο έθνος, η επιτακτική ανάγκη της ρυθμίσεως του εφαρμοστέου δικαίου. Προς το σκοπό αυτό, και ιδιαίτερα για το τμήμα του δικαίου που αφορούσε στο αστικό δίκαιο, το οποίο και μας ενδιαφέρει εν προκειμένω, το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος (1 Ιανουαρίου 1822) που ψηφίσθηκε από τη συνελθούσα στην Επίδαυρο, στις 20 Δεκεμβρίου 1821, πρώτη Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση, όπως και εν συνεχεία το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος (Νόμος της Επίδαυρου) που εξεδόθη στα μέσα του Απριλίου 1823 από τη συνελθούσα στο Άστρος Β' Εθνική Συνέλευση, απεφάσισαν ότι, έως ότου καταρτισθούν οι κατάλληλοι κώδικες των νόμων, εφαρμοστέο δίκαιο θα ήσαν «οι νόμοι των αιμνήστων χριστιανών αυτοκρατόρων της Κωνσταντινουπόλεως». Τα ίδια επανέλαβε και το Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος που ψηφίσθηκε από την Εθνική Συνέλευση στην Τροιζήνα το Μάιο του 1827¹. Όμοίως και δύο ψηφίσματα του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδος, Ιωάννη Καποδίστρια, διετήρησαν την πλήρη ισχύ, «ως προς τα πολιτικά», των βυζαντινών νόμων². Τέλος και η συνελθούσα στο

*Ανεκοινώθη στο «Β' Τοπικόν Συνέδριον Αρκαδικών Σπουδών» (Τεγέα-Τρίπολις 11-14 Νοεμβρίου 1988).

1. Α. Μάμουκα, Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, τ. Β', σ. 32 §4η', και σ. 143 §π', τ. Θ', σ. 148 § 142. Ας σημειωθεί ακόμη ότι τα αυτά επανέλαβε και το συνταχθέν, το Μάιο του 1822, στη συνέλευση των Αρμένων «Προσωρινόν Πολίτευμα της νήσου Κρήτης» (Α. Μάμουκα, τ. Γ', σ. 120).

2. Βλ. σχετικώς το άρθρο 38 του υπ' αριθ. 19 (8268) ψηφίσματος της 15 Δεκεμβρίου 1828 «Περί Διοργανισμού Δικαστηρίων» (Γ. Δημακοπούλου, Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας, Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 14, εν Αθήναις 1970, σ. 137) και το άρθρο 148 του υπ' αριθ. 152 ψη-

Ναύπλιο Ε' Εθνική Συνέλευση που ψήφισε το Μάρτιο του 1832 το αποκληθέν «Ηγεμονικό» Σύνταγμα, περιέλαβε επίσης, στο άρθρο 291 αυτού, διάταξη που όριζε την ισχύ των βυζαντινών νόμων «των Ρωμαίων και Χριστιανών Αυτοκρατορών»³.

Οι αποφάσεις αυτές των Εθνικών Συνελεύσεων, όπως και τα ψηφίσματα του Καποδίστρια, να τεθεί σε ισχύ η νομοθεσία των Βυζαντινών, ήσαν ενηρμονισμένα και ανταπεκρίνοντο απολύτως προς το κοινόν αίτημα των πρώτων χρόνων της Επανάστασεως⁴. Την επιλογή δε του βυζαντινού δικαίου, έστω και με προσωρινή ισχύ, δεν την υπαγόρευσαν τόσο λόγοι συναισθηματικοί, δηλαδή για να ανασυνδεθεί το δίκαιο της δημιουργουμένης ελληνικής πολιτείας προς το διακοπέν δια της Αλώσεως βυζαντινό παρελθόν, όσον κυρίως λόγοι ουσιαστικοί. Οι τελευταίοι συνίσταντο στο γεγονός ότι κατά την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, το δίκαιο που εφηρμόσθη επί των υποδούλων ελλήνων από τα εκκλησιαστικά ή και κοινοτικά κριτήρια, ιδίως στις ιδιωτικές διαφορές, ήταν κατά σημαντικό μέρος είτε βυζαντινό είτε έφερε σαφείς επιδράσεις βυζαντινών διατάξεων. Ακόμη δε περισσότερο αφού ο Αρμενόπουλος αποτελούσε αδιαμφισβήτητη πηγή βυζαντινού δικαίου επί Τουρκοκρατίας, οι δε διατάξεις του εφηρμόζοντο ως λαϊκό δίκαιο γενικής αποδοχής και με τη συνείδηση ότι επρόκειτο για το θετικό δίκαιο των βυζαντινών⁵.

Η ευρύτητα δε της εφαρμογής και η μεγάλη διάδοση του Αρμενοπούλου συντελείται με θαυματικούς ρυθμούς από τα μέσα του 18ου αιώνα, όταν με επανειλημμένες εκδόσεις το μεταφρασμένο κείμενό του κατέστη προσιτότερο με τη χρήση δημώδους λόγου. Ιδιαίτερα δε στη Πελοπόννησο η εφαρμογή από τους κριτές του Αρμενοπούλου προσλαμβάνει διαστάσεις καθολικότητας⁶. Το αξιοσημείωτο δε είναι ότι η επίδραση του Αρμενοπούλου, τα πρώτα μετά την Επανάσταση χρόνια, εξετείνεται ακόμη και επί ποινικών υποθέσεων, παρ' όλον ότι είχε εκδοθεί εν τω μεταξύ, το 1824, νέος ποινικός κώδιξ υπό τον τίτλο «Απάνθισμα των Εγκληματικών». Τα

φίσματος «Περὶ Διοργανισμοῦ Δικαστηρίων τῆς 15 Αυγούστου 1830 (Πολιτική καὶ Εγκληματική Διαδικασία, ἐκ τῆς Εθνικῆς Τυπογραφίας, ἐν Αἰγίνῃ 1830, σ. 14).

3. Ηλ. Κυριακοπούλου, Τα Συντάγματα τῆς Ελλάδος, Αθήναι 1960, σ. 123.

4. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Το Ελληνικόν ιδιωτικόν δίκαιον κατὰ τον δέκατον ένατον αἰώνα, Ανατύπωσις ἐκ τοῦ Γ' Τόμου «Επιστήμαι» τοῦ Πανελληνίου Λευκώματος τῆς Εθνικῆς Εκατονταετηρίδος, Αθήναι 1924, σ. 19.

5. Βλ. «Εισαγωγή» τοῦ Κ. Πιτσάκη στὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπανέκδοση τοῦ κειμένου τοῦ Αρμενοπούλου, Αθήνα 1971, σ. 48'. Π. Καλλιγιά, Περὶ ἐθίμων, «Μελέται καὶ Λόγοι», τ. 1, ἐν Αθήναις 1899, σ. 206.

6. Κ. Πιτσάκη, ἐνθ' ἀν., σ. 4ε'.

δικαστήρια μάλιστα της εποχής εκείνης σε ωρισμένες περιπτώσεις όχι μόνο δεν συνεμορφούντο προς τις διατάξεις του ισχύοντος νέου ποινικού νόμου, αλλά ανέγραφαν στις αποφάσεις τους ότι τις «παρέδραμον» για να εφαρμόσουν αντ' αυτών εκείνες του Αρμενοπούλου⁷.

Έτσι λοιπόν το βυζαντινό δίκαιο που ετέθη σε εφαρμογή με τις διατάξεις των ελληνικών Συνταγμάτων επεβλήθη εκ της ανάγκης των πραγμάτων. Γιατί το δίκαιο αυτό δεν ήταν ξένο, αλλά ήταν εκείνο με το οποίον ο Ελληνισμός είχε βιώσει περισσότερο από μια χιλιετία μέχρι την Εθνεγερσία, και ανταπεκρίνετο στα ήθη και στις παραδόσεις του ελληνικού λαού. Ήταν με άλλα λόγια το εθνικό μας δίκαιο⁸. Απόδειξη δε της ορθής τότε αντιμετώπισης των πραγμάτων από τις Εθνικές Συνελεύσεις είναι ότι με την αίσθηση της πραγματικότητας που διέκρινε τις αποφάσεις τους, διεχώρισαν τις εμπορικές υποθέσεις από την εφαρμογή του βυζαντινού δικαίου. Γι' αυτές όρισαν ότι θα είχε αποκλειστική εφαρμογή ο Εμπορικός Κώδιξ της Γαλλίας.

Αργότερα, επί Όθωνος, με το διάταγμα της 23ης Φεβρουαρίου 1835, διετηρήθησαν πάλιν, μέχρι της δημοσίευσής του αστικού κώδικος, οι «πολιτικοί» νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων οι περιλαμβανόμενοι στην εξάβιβλο του Αρμενοπούλου. Τούτο δε, γιατί η τελευταία εθεωρείτο ως πιο πρόχειρη συλλογή βυζαντινών νόμων⁹. Προσεδόθη όμως ισχύς και στη θύρα. Συγκεκριμένα το διάταγμα όριζε ότι: «Τα έθιμα όμως όσα η πολυχρόνια και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επικράτησαν». Ως προς την τελευταία αυτή πηγή δικαίου που καθιέρωνε το διάταγμα πρέπει να σημειωθούν τα εξής:

Παρά το ότι, όπως φαίνεται από όσα προηγουμένως ανεπτύχθησαν, η σταθερή επιδίωξη των ελληνικών Συνταγμάτων ήταν η κατάργηση των εθίμων που ίσχυαν κατά την κήρυξη της Επαναστάσεως¹⁰, η οποία και συνεχίσθη επί της διακυβερνή-

7. Μεν. Τουρτόγλου, Παρθενοφθορία και εύρεσις θησαυρού, Αθήναι 1963, σ. 109.

8. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Αρχαία ζητήματα συγχρόνων νόμων, (Ανατ. εκ της Νομικής Επιθ. Θ/νίκης «Αρμενόπουλος» 17, (1963) Θεσσαλονίκη 1963, σ. 18-19).

9. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Το νομοθέτημα περί Αρμενοπούλου και εθίμων και η έκθεσις της Νομοθετικής Επιτροπής, (περίληψις ανακοινώσεως γενομένης τη 21 Δεκεμβρίου 1927), σ. 6. F. Regelsberger, Γενικά Διδασκαλικά του Δικαίου των Πανδεκτών (μετάφρ. Γ. Μαριδάκη και Χρ. Πράτσικα) εν Αθήναις 1915, σ. 95.

10. Οι λόγοι δε που υπαγόρευαν την κατάργηση εξηγούνται ευγλώττως με το από 12 Ιανουαρίου 1825 έγγραφον του τότε Υπουργού Δικαιοσύνης Ιωάννη Θεοτόκη: «...Δεν δύναται ομοίως να συγκατανεύσῃ το υπουργείον τούτο εις το να επικυρώσει τας τοπικάς ως μερικάς, συνηθείας τῆς νήσου ταύτης, αι οποίαι σχεδόν επέχουν τόπον νόμου· διότι η Ελλάς ενωμένη εις εν δια του πολιτικού της χάρτου, δεν υποφέρει ποτέ να διοικῆται από μερικούς νόμους, ἀλλ' ἀνά-

σεως του Καποδίστρια, τα έθιμα εξηκολούθησαν να εφαρμόζονται, αναγνωριζόμενα και από την Διοίκηση. Επικρατούσαν δε του γραπτού δικαίου *contra legem*. Και τούτο, διότι κατά την εποχή εκείνη εκρίνετο ότι ήταν αδύνατη η απότομη κατάργηση των νομικών εθίμων¹¹.

Έτσι η γνώση των τοπικών εθίμων ήταν επόμενο να έχει απασχολήσει πολύ προηγουμένως τις πολιτικές και δικαστικές αρχές. Ήδη επί Καποδίστρια, το 1829, ο Πρόεδρος του Πρωτοκλήτου δικαστηρίου των Δυτικών Σποράδων Νικόλαος Γερακάρης είχε απευθύνει εγκύκλιο προς τους προσωρινούς Διοικητές και τις Δημογεροντίες των νήσων της δικαιοδοσίας του και ζητούσε να τον πληροφορήσουν περί των «επιτοπίων εθίμων» τους¹². Στη συνέχεια δε η υπ' αριθ. 64 πράξη της Ελληνικής Κυβερνήσεως της 4ης Φεβρουαρίου 1830, που την υπογράφει ο Ιω. Καποδίστριας και ο επί της Δικαιοσύνης Γραμματεύς Ιω. Γενατάς, προβλέπει «συμπαράβολή» γραπτών και αγράφων νόμων¹³. Ύστερα από λίγα χρόνια και ο Maurer, έπηρεασμένος από τα διδάγματα της ιστορικής σχολής του Savigny, στην προσπάθειά του να ενημερωθεί για το κρατήσαν στην Ελλάδα εθιμικό δίκαιο, υπεκίνησε τον τότε επί της Δικαιοσύνης Γραμματέα Χρίστοδουλο Κλονάρη να απευθύνει προς το σκοπό αυτό Εγκύκλιον προς τις τοπικές αρχές. Πράγματι ο Κλονάρης απηύθυνε προς τους Επαρχιακούς Ειρηνοδίκες και δημογέροντες της Επικρατείας, την υπ' αριθ. 330 της 22ας Μαρτίου 1833 Εγκύκλιον η οποία συνωδεύετο με συγκεκριμένα ερωτήματα που ο ίδιος είχε συντάξει¹⁴. Εξήτουντο δέ, με την Εγκύκλιο, ακριβείς

γκη πάσα να είναι κοινός ο χάρτης ούτος εις όλους τους πολίτας, ίνα δυνηθή ούτω να κατορθώση το σκοπούμενον τουτέστιν ου μόνον την πολιτικήν ένωσιν αλλά και την ηθικήν και αδελφικήν κοινωνίαν, την ασφάλειαν και εντελή ευδαιμονίαν του πολίτου και τέλος πάντων, την ελάττωσιν των κρισολογιών, αίτινες εκ των μερικών συνηθειών δύνανται να εκπηγάζωσιν» (Ι α κ. Β ι σ β ί ζ η, Η πολιτική δικαιοσύνη κατα την Ελληνικήν Επανάστασιν μέχρι του Καποδιστρίου, Αθήναι 1941, σ. 391, αρ. 390).

11. Βλ. Ι α κ. Β ι σ β ί ζ η, ένθ' ανωτ., σ. 111-113. Του Α υ τ ο ύ, Τινά περί των νομικών εθίμων από της Τουρκοκρατίας μέχρι και του Β. Διατάγματος της 23 Φεβρουαρίου 1835, «Αθηνά», τ. 53 (1949), σ. 228 επ.

12. Ι α κ. Β ι σ β ί ζ η, ένθ' ανωτ. σ. 226 επ. Του Α υ τ ο ύ, Νομικά τινά έθιμα των νήσων Σπετσών, Ύδρας, Πόρου και Σαλαμίνας, Επετ. του Αρχείου Ιστορ. Ελλ. Δικαίου, τ. 3 (1950), σ. 8.

13. Βλ. «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος» φυλλ. 25 της 26.3.1830. Έχει αναδημοσιευθεί και από το Χρ. Πράτσια, Ο Αστικός της Ελλάδος Κώδιξ, Θέμις ΜΑ(1930), 273/41.

14. Ι α κ. Β ι σ β ί ζ η, Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εθίμων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών αρχών, Επετ. Αρχείου της Ιστορ. του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τευχ. 3 (1950), σ. 161-163.

πληροφορίες για τις τοπικές συνήθειες προκειμένου να ληφθούν υπ' όψιν κατά τη σύνταξη Πολιτικού Κώδικος. Επειδή ο κύκλος των ερωτημάτων της Εγκυκλίου αυτής ήταν περιορισμένος, επηκολούθησε τον ίδιο χρόνο (5 Σεπτεμβρίου 1833) και δεύτερη, η υπ' αριθ. 1133, που έθετε και νέα ερωτήματα¹⁵. Συντάκτης της τελευταίας ήταν ο Γεώργιος Πραϊδης, Γραμματεύς τότε, δηλαδή Υπουργός, της Δικαιοσύνης. Οι δύο αυτές Εγκύκλιοι δεν έμειναν αναπάντητες. Οι σχετικές δε απαντήσεις των τοπικών αρχών έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί¹⁶. Μεταξύ των απαντήσεων αυτών συγκαταλέγονται και εκείνες που προέρχονται από την επαρχία της Τριπόλεως της Αρκαδικής και την περιοχή της Βυτίνας¹⁷. Από τις τελευταίες θα μας απασχολήσουν ευθύς αμέσως δύο εθιμικοί κανόνες που δεν έχουν αυστηρώς τοπικό χαρακτήρα. Αντιθέτως παρουσιάζουν ενδιαφέρον γιατί έχουν γενικότητα εφαρμογής εκτεινόμενοι και σε πλείστα άλλα μέρη της Ελλάδος.

Το πρώτο έθιμο αφορά στον αποκλεισμό της προικισθείσας κόρης από την κληρονομία των γονέων της. Οι απαντήσεις που προέρχονται από τη Βυτίνα και τα περίχωρά της κατά τρόπο κατηγορηματικό βεβαιώνουν ότι: «Ουδέποτε εσυγχώρησεν ή τοπική μας συνήθεια εις την υπανδρευθείσαν γυναίκα, να καταβάλη την προίκαν της, μετά τον θάνατο των γονέων της, εις την κοινήν συνεισφοράν των αρρένων αδελφών...». Το ίδιο έθιμο που το αναφέρουν, ως ισχύον, και οι απαντήσεις των τοπικών αρχών της Τριπόλεως, φαίνεται ότι επικρατεί και εις ολόκληρη σχεδόν την Ελλάδα. Αυτό, μεταξύ άλλων, προκύπτει και από ένα έγγραφον που υποβάλει, τον Ιανουάριο του 1835, στον βασιλέα, δηλαδή στην αντιβασιλεία, ο τότε υπουργός Δικαιοσύνης Γ. Πραϊδης. Στη δημοσιευμένη στη γαλλική μετάφραση του εγγράφου αυτού που διεβίβαζε το αρχικό σχέδιο του Διατάγματος της 23ης Φεβρουαρίου 1835 σημειώνει, ο Πραϊδης, ότι θεωρεί αναγκαίο να διατηρηθούν, μέχρι τη δημοσίευση του αστικού κώδικα μερικά έθιμα που πολυχρονίως ίσχυσαν στην Ελλάδα και που η κατάργησή τους δεν θα είχε καλά επακόλουθα. Σαν τέτοιο δε έθιμο μνημονεύει τον αποκλεισμό της προικισθείσας εγγάμου κόρης από την κληρονομία των γονέων της εφόσον υπάρχουν αδελφοί ή άγαμες αδελφές¹⁸.

15. Ιακ. Βισβίτζη, ένθ' αν., σ. 158.

16. Βλ. Ιακ. Βισβίτζη, ένθ' αν., σ. 158. Ομοίως του Αυτού στην Επετηρίδα του Αρχείου της Ιστ. Ελλ. Δικαίου, τεύχη 3, 6, 7 και 9.

17. Βλ. Ν. Βέη, Τοπικά νομικά έθιμα Βυτίνης και των περιχώρων αυτής και της Επαρχίας Τριπόλεως (της Αρκαδικής), Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 20, εν Αθήναις 1949, σ. 68 επ.

18. «Telle est par exemple la coutume qui defend aux filles mariées et dotées de pretendre aux successions de leurs père et mère lorsqu'elles ont des frères ou des sœurs

Τελείως αντίθετες προς το ανωτέρω έθιμο ήσαν οι διατάξεις του βυζαντινού δικαίου. Συγκεκριμένα η Ιουστινιάνεια νομοθεσία που προέβλεπε το θεσμό της συνεισφοράς¹⁹, με ειδική διάταξη²⁰ όριζε ότι ήταν άκυρη ακόμη και κάθε τυχόν συμφωνία πατρός και προικισθείσας κόρης να παραιτηθεί από το κληρονομικό της δικαίωμα²¹. Οι διατάξεις αυτές περιελήφθησαν αργότερα αυτούσιες στη νομοθεσία των Μακεδόνων²² και επανελήφθησαν σε μεταγενέστερες νομικές πηγές όπως και στον Αρμενόπουλο²³.

Όσον αφορά στην προέλευση του εθίμου αυτού, κατά μία γνώμη, που τα επιχειρήματά της παρουσιάζονται πειστικά²⁴, τούτο αποτελεί επανάληψη του κανόνος που ίσχυε στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο²⁵, ότι υπάρχόντων αρρένων τέκνων, οι θυγατέρες απεκλείοντο της πατρικής κληρονομίας. Η αρχή δε αυτή εφαρμοζομένη και στο δίκαιο του Ελληνισμού συνέχισεν την πορείαν της, ως δημόδες δίκαιον, και στο Βυζάντιο εις πείσμα των αντιθέτων διατάξεων του επισήμου δικαίου οι οποίες είχαν περιπέσει σε αχρηστία. Όλα αυτά πιστώνται από τη Νεαρά του Ιωάννου του μεγάλου Κομνηνού (1118-1143)²⁶ η οποία μάλιστα εθέσπισε «αργόν αύθις είναι τον περί συνεισφοράς νόμον καί άπρακτον πάντεώς επί των θηλειών». Κατ' άλλους όμως, η διαμόρφωση του γενικού αυτού εθίμου οφείλεται στους βενετούς κυριάρχους που είχαν εγκατασταθεί σε πολλές περιοχές του Ελληνικού χώρου. Γιατί κατά τα βενετικά θέσμια παραλλήλως με την υποχρέωση του πατρός να προικίσει την θυγατέρα του, απεκλείοντο συγχρόνως οι προικισθείσες από κάθε κληρονομικό τους δικαίωμα²⁷.

Τό δεύτερο γενικό έθιμο που μαρτυρείται στις απαντήσεις των τοπικών αρχών

non encore mariées» (Ιακ. Βισβίτζη, Το Υπουργικόν Σχέδιον κλπ., ένθ' αν., σ. 2).

19. Cod. 6.20.17, 6.20.19. Νεαρά 18 κεφ. 6. Πρβλ. και Π. Παπαρρηγοπούλου, Το εν Ελλάδι ισχύον Αστικόν Δίκαιον (Κληρονομικόν) τ. 8, εν Αθήναις 1875, σ. 314 επ. Γ. Α. Μπαλή, Εγχειρίδιον Κληρονομικού Δικαίου, εκδ. δευτέρα, εν Αθήναις 1930, σ. 478 επ.

20. Cod. 6.20.3.

21. Cod. 6.20.3.

22. Βασ. 41.7.32, 41.7.37, 41.7.21, Πρόχειρος Νόμος 30.11. Επαναγωγή 33.11.

23. 5.8.23 και 5.8.77.

24. Γ. Μαριδάκη, Το αστικόν δίκαιον εν ταις Νεαραίς των βυζαντινών αυτοκρατόρων, Αθήναι 1922, σ. 287 επ. Δημητρίου Παππούλια, Περί της αποστολής των ελληνων νομικών εν τη ερεύνη της ιστορίας του ελληνικού δικαίου, εν Αθήναις 1928, σ. 13.

25. Πρβλ. και L. Mittels, Reichsrecht und Volksrecht, 1891, σ. 236 επ.

26. Ζέπων J.G-R, τ. 1, σ. 364.

27. Π. Καλλιγιά, Περί εθίμων, «Μελέται και Λόγοι», τ. 1, εν Αθήναις 1899, σ. 199-200. Ν. Δημητράκοπούλου, Νομικαί Ενασχολήσεις, τ. 1 εν Αθήναις 1912, σ. 211 - 212.

της Βυτίνας αφορά στα δάνεια που συνήπταν κατά την Τουρκοκρατία οι προεστοί για τις ανάγκες των κοινοτήτων. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι: «Επί της Οθωμανικής εξουσίας δια τους προς αυτούς φόρους, και δια πάσαν ανάγκην της κοινότητός μας εδανείζοντο παρ' άλλων τα αναγκαιούντα χρήματα οι προκριτότεροι (προεστοί) της Κωμοπόλεώς μας και εις τα χρεωστικά έγγραφα υπεγράφοντο οι ίδιοι, πλην η πληρωμή του δανείου εγένετο αφ' όλην την κοινότητα, καθώς και οι δανεισταί δεν ηδύναντο να ζητήσουν το δάνειον από μόνους τους υπογεγραμμένους αλλά αφ' όλη την κοινότητα, καθώς το χρεωστικόν έγγραφον, εδανείσαμεν δια χρεία του κοινού μας, διελάμβανεν».

Είναι γνωστό ότι επί Τουρκοκρατίας οι φορολογικές επιβαρύνσεις των υποδούλων ήσαν πραγματικά δυσβάστακτες. Γιατί παραλλήλως με τους τακτικούς επεβάλλοντο και πολλοί έκτακτοι φόροι που συνοδεύοντο μάλιστα και με άλλα «δοσίματα» υπό τη μορφή δώρων ή εξόδων των αξιωματούχων του κυριάρχου. Οι συχνοί αυτοί απρόβλεπτοι φορολογικοί αιφνιδιασμοί δημιουργούσαν προβλήματα που επέτειναν την ήδη εξησθενημένη οικονομική κατάσταση των υποδούλων και έπρεπε να αντιμετωπισθούν το ταχύτερο για να απωσθούν μεγαλύτερα, εκ μέρους των κατακτητών, δεινά. Προς το σκοπό αυτό οι κοινότητες προσέφευγαν στον έντοκο δανεισμό. Για την έγκυρη σύσταση του δανείου απαραίτητο ήταν το έγγραφο, το περιεχόμενο του οποίου είχε συνήθως τη μορφή χρεωστικής αποδείξεως. Τις συμβάσεις των δανείων υπέγραφαν οι προεστοί. Αυτό όμως δεν εσήμαινε ότι είχαν την αποκλειστική ευθύνη για την απότιση του δανείου. Γιατί η σύναψη του δανείου αφορούσε στις ανάγκες της κοινότητας, αυτοί δε υπέγραφαν ως εξουσιοδοτημένοι εκπρόσωποι αυτής. Τούτο καθίσταται φανερό, όχι μόνο από τα δανειστικά έγγραφα όπου αναφέρεται, σχεδόν πάντοτε, η αιτία του δανεισμού, αλλά και από τις πράξεις εκλογής επιτρόπων που επαναλαμβάνοντο κάθε χρόνο, γιατί η θητεία τους, κατά κανόνα, ήταν ενιαυσία. Εκεί μετά τη λεπτολόγο απαρίθμηση των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων των επιτρόπων, απαντά συνήθως, και η μνεία ότι για κάθε ενέργειά τους που θα αφορούσε στα συμφέροντα της κοινότητας, η τελευταία είχε και την υποχρέωση για την αποκατάσταση οποιασδήποτε ζημίας που θα προέκυπτε²⁸.

28. Έτσι στην από 19 Μαρτίου 1699 πράξη εκλογής επιτρόπων στη Μύκονο (Η. Ζερλέντου, Σύστασις του Κοινού των Μυκονίων, εν Ερμούπολει 1924, σ. 59), μεταξύ άλλων αναγράφονται και τα εξής χαρακτηριστικά: «Αν ίσως και ήθελε τους τύχει (των επιτρόπων) καμμιάς λογής πείραξη δια την άνωθεν κοινότης, ομπλιγαριζόμεσθε να τους εντεφετέρομε και να τους μαντινιέρομε·ει δε και ήθελε τους τύχει καμμιάς λογής πείραξη δια ιδιόν τους νιτερέσο να πλερώνουν από το πουγγί τους». Τα ίδια περίπου επαναλαμβάνονται και σε άλλη παρόμοια πράξη της

Η εξόφληση του δανείου επραγματοποιείτο με κοινή εισφορά των κατοίκων. Προς το σκοπό αυτό οι κοινότητες, που αποτελούσαν νομικά πρόσωπα και ορισμένες μάλιστα είχαν δική τους κινητή και ακίνητη περιουσία²⁹, καθόριζαν και το ποσό που θα κατέβαλε καθένα από τα μέλη τους.

Ας σημειωθεί τέλος ότι τις απαιτήσεις δανειστών για ανεξόφλητα και εκκρεμούντα χρέη κοινοτήτων, ηθέλησε επί Καποδίστρια να ρυθμίσει το ΛΓ΄ ψήφισμα της 18ης Μαΐου 1829, με την παραπομπή των σχετικών αγωγών στα συσταθέντα τότε τακτικά δικαστήρια³⁰.

Όπως εμνημονεύθη προηγουμένως η επιλογή από τις απαντήσεις των τοπικών αρχών της Βυτίνας των ανωτέρω δύο εθίμων έγινε επειδή παρουσιάζουν ενδιαφέρον λόγω της γενικής σχεδόν εφαρμογής τους στην Ελλάδα. Γιατί τα ισχύσαντα έθιμα,

1ης Απριλίου 1731. «Και αν ήθελεν τώνε τύχει τίποτα των άνωθεν αρχόντων δια υπόθεσιν της Κοινότης, υποσχόμεσταν όλοι μας να των αποκριόμεσταν». Ομοίως και του έτους 1764 (Π. Ζερλέντου, ένθ' αν., σ. 72 και 82).

29. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι απόφαση του «σερασκέρη των βασιλικών φεργάδων», του έτους 1740, όπου η κοινότητα της Μυκόνου, έχουσα δική της περιουσία, εμφανίζεται ως διάδικος, των προεστών παρισταμένων «εις όνομα της κοινότης» (Μεν. Τουρτόγλου, Νομολογία των κρατικών της Μυκόνου, Επετ. Κέντρου Ερεύνης Ιστ. Ελλ. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 27 - 28, εν Αθήναις 1985, σ. 183 αρ. 174). Βλ. ομοίως άγορανομική διάταξη της κοινότητος Μυκόνου της 31 Ιανουαρίου 1732, όπου ορίζεται ότι τα επιβαλλόμενα στους παραβάτες πρόστιμα να περιέρχονται στο ταμείο της κοινότητος (Π. Ζερλέντου, ένθ' αν., σ. 73 - 74). Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι και στα δανειστικά συμβόλαια όπου οι υπογράφοντες προεστοί δανείζονται για λογαριασμό κοινοτήτων, δεν απαντά καθόλου η συνήθης εξασφαλιστική υπέρ των δανειστών ρήτρα: «υπόσχεται σωματικώς και με τα καλά του να πληρώνει και να ευχαριστά τόσον το κεφάλι καθώς και το διάφορον», που εσήμαινε και τη φυλάκιση των οφειλετών μέχρι της ικανοποιήσεως των δανειστών τους. Οι συνθήκες δε των φυλακών της εποχής εκείνης και η μεταχείριση των φυλακισμένων τους οδηγούσαν συχνά στο θάνατο. (Μεν. Τουρτόγλου, Αι φυλακαί επί Καποδίστρια, Επετηρίς Αρχείου της Ιστ. Ελλην. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τεύχ. 5, σ. 149 επ.). Έτσι, και για το λόγο αυτό, δεν φαίνεται να ευσταθεί η άποψη ότι οι υπογράφοντες προεστοί εδεδεσμεύοντο ατομικώς. Γιατί η τυχόν παραδοχή μιας τέτοιας εκδοχής θα εσήμαινε ότι οι προεστοί, για χρέη κοινοτήτων, θα υπεβάλλοντο και στους σοβαρωτάτους αυτούς κινδύνους, πράγμα απίθανο. Η μη αναγραφή δε της ανωτέρω σημειωθείσης ρήτρας στα δάνεια των κοινοτήτων, μαρτυρεί ακριβώς το ανεύθυνον των υπογραφόντων τα δανειστικά έγγραφα προεστών. Ο Γεωργ. Πετρόπουλος όμως εκφράζει αμφιβολίες περί του εάν η έννοια της κοινότητος ως νομικού προσώπου ήταν πλήρως διαμορφωμένη. (Πρβλ. Γ.Α. Πετρόπουλου, Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 3, τεύχος πρώτον, εν Αθήναις 1956, σ. 55 επ., 65, 66, 69 επ., 71 επ., 82 επ.).

30. Α. Μάμουκα, Τα κατὰ την Αναγέννησιν της Ελλάδος, τ. 11, Πειραιεύς 1852, σ. 512.

σύμφωνα με τις απαντήσεις των τοπικών αρχών, είναι κατά κανόνα τοπικά. Τα γενικά σπανίζουν. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι το αρχικό σχέδιο του διατάγματος της 23ης Φεβρουαρίου 1835, πριν τούτο τροποποιηθεί από τη Νομοθετική Έπιτροπή, όριζε ότι του γραπτού δικαίου θα υπερίσχυαν μόνον τα γενικά έθιμα³¹. Αλλά επί του γενικότερου θέματος των εθίμων ας μου επιτραπούν οι ακόλουθες εν συντομία παρατηρήσεις.

1) Πολλά από τα έθιμα τα οποία παρουσιάζονται ως ισχύσαντα πολυχρονίως, δεν είναι άμοιρα ξενικών επιδράσεων³². Η μακραίωνη οθωμανική δουλεία ήταν επόμενο να αφήσει σε ορισμένα από αυτά τα ίχνη της. Εκτός αυτού, και πριν ακόμη καταλυθεί η βυζαντινή αυτοκρατορία από τους Οθωμανούς κατακτητές, περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδος όπως και το μεγαλύτερο νησιωτικό της τμήμα, είχαν περιέλθει στους Λατίνους δυνάστες. Το πέρασμα δε των Λατίνων από τον ελληνικό χώρο, μεταξύ άλλων, συνετέλεσε και στην διαμόρφωση συνηθειών σαφέστατα επηρεασμένων από τα δίκαιά τους³³.

2) Πλείστα από τα διαμορφωθέντα κατά την περίοδο της δουλείας έθιμα, δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιήσουν, έστω και σε μικρότερο βαθμό, την περί δικαίου αντίληψη. Ήσαν έθιμα απαράδεκτα που δεν μπορούσαν να ενταχθούν στο δίκαιο μιας ευνομούμενης πολιτείας. Πάλι δε περισσότερα που το νεοπαγές κράτος προσπάθησε με ταχύ βηματισμό, ύστερα από μακρά περίοδο δουλείας, να εισέλθει στη χορεία των προοδευμένων κρατών της Ευρώπης. Ακόμη χειρότερη ήταν η κατάσταση όταν επρόκειτο περί εθίμων που αφορούσαν στο ποινικό δίκαιο. Τα τελευταία είχαν αναπτυχθεί, λόγω ιδιομόρφων συνθηκών, κυρίως στη Μάνη. Η απλή ακρόασή τους, κατά την έκφραση του διατελέσαντος επί Καποδίστρια υπουργού Δικαιοσύνης Ιω. Γενατά, προξενούσε φρίκη, η δε τυχόν παραδοχή τους θα κατέλυε κάθε έννοια κρατικής κυριαρχίας. Για το λόγο αυτό οι δικαστές των συσταθέντων επί Καποδίστρια δικαστηρίων αντιμετώπιζαν σοβαρές δυσχέρειες κατά την απονομήν της δικαιοσύνης ακόμη και επί αστικών υποθέσεων. Προβληματιζόμενοι δε συχνά ζητούσαν οδηγίες

31. «Les coutumes générales qui auraient été sanctionnées par l'usage de longues années ou par des arrêts prevaudront sur les dispositions d'Armenopule relatives au même sujet» (Ιακ. Βισβίτζη, ένθ', αν., σ. 3. Πρβλ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Το νομοθέτημα του Αρμενοπούλου κλπ., ένθ' αν., σ. 4).

32. Βλ. Γεωργ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, Λαϊκόν και επίσημον δίκαιον εις την νομικήν ζωήν (τόμος προς τιμήν Κ. Τριανταφυλλοπούλου), Αθήναι 1959, σ. 178 - 179.

33. Πρβλ. Ιακ. Βισβίτζη, Τινά περί των νομικών εθίμων, «Αθηνά», τ. ΝΓ' (1949), σ. 236. Ανδρ. Δρακάκη, Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας. Η δικαιοσύνη και το δίκαιον, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, τ. ΣΤ', εν Αθήναις 1967, σ. 124.

περί του πρακτέου από το Υπουργείο της Δικαιοσύνης απευθύνοντες ευθέως το ἐρώτημα: Να διατηρήσουν τις συνήθειες αυτές τις οποίες θεωρούσαν άδικες και απάνθρωπες ή να τις καταργήσουν³⁴; Το Υπουργείον όμως της Δικαιοσύνης για λόγους, ως φαίνεται, σκοπιμότητας, ετήρει αιδήμονα σιωπήν και απέφευγε να απαντήσει. Και τούτο, διότι θα εδίδετο έναυσμα και για την ανακίνηση παλαιών υποθέσεων που είχαν κριθεί επί Τουρκοκρατίας. Πολύ δε περισσότερο γιατί το υπ' αριθ. 68 Προβούλευμα του Βουλευτικού της 18ης Μαρτίου 1822 όριζε ότι: «...όλαι αι κρίσεις και αποφάσεις, όσαι εγένοντο εν καιρώ της καταργηθείσης τουρκικής δυναστείας κατά το παρόν να μη θεωρώνται, ούτε αναφοράί περί τούτων να είναι δεκταί, έως ότου διορισθή το δικανικόν και να εκδοθή ο περί τούτου νόμος...»³⁵.

3) Ορισμένα από τα εμφανιζόμενα ως έθιμα ισχύσαντα κατά την Τουρκοκρατία, αποτελούσαν δημιουργήματα αυθαρέτου επιβολής αυτών υπό των προεστών και ήσαν παντελώς ξένα προς τη λαϊκή περί δικαίου συνείδηση. Η επιβολή δε αυτή, ως προς τα αποτελέσματα, ενθυμίζει παλαιότερες εποχές όταν οι εκ των πατρικίων προερχόμενοι pontifices ερμήνευαν το δικαίο σύμφωνα με το συμφέρον της τάξεώς τους. Και τούτο, διότι οι προεστοί αποτελούντο από τους ευπορώτερους^{35α} και είχαν ισόβιο παρουσία στην κοινοτική διοίκηση. Έτσι ήταν πλήρως εξησφαλισμένη η μονιμότητά τους και το απρόσβλητον όσων «συνηθειών» είχαν επιβάλει και εξυπηρετούσαν τα συμφέροντά τους³⁶.

34. Περί όλων αυτών αναλυτικά βλ. Μεν. Τούρτογλου, Η δικαιοσύνη εις την Μάνην επί Καποδίστρια, Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορ. Ελλ. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 23, εν Αθήναις 1978, σ. 20 επ. και «Λακωνικά Σπουδαιά Δ' - Πρακτικά Α', εν Αθήναις 1979, σ. 214 επ. Πρβλ. και Ιω. Κορδάτου, Νόμος και Έθιμον, «Δικαστική», τ. 9 (1937), σ. 613, σημ. 13.

35. Βλ. Σπ. Κανίνια, Η δικαιοσύνη στο Μεσολόγγι 1821 - 1826, Επετ. Κέντρου Ερεύνης Ιστ. Ελλ. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 27 - 28, εν Αθήναις 1985, σ. 274 και Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. Α', σ. 89.

35α. Βλ. Άποστ. Βακαλοπούλου, Ιστορία του νέου Ελληνισμού, τ. Β¹, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 287 και 300. Κ. Γκιών, Ιστορία της νήσου Σίφνου, εν Σύρω 1876, σ. 140.

36. Βλ. σχετικώς τις απαντήσεις που υπεβλήθησαν από τον Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, το 1828, στα 28 ερωτήματα που έθεσαν οι αντιπρόσωποι των Συμμάχων Αυλών, οι οποίες διευτυπώθηκαν με τη πλήρη συνεργασία του «Πανελληνίου» (Α. Μάμουκα, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, τ. 11, Αθήνησιν 1852, σ. 318 επ. και 326-327). Ομοίως και την από 25 Ιανουαρίου 1716 απόφαση του επισκόπου Σίφνου και Μυκόνου Μακαρίου, από όπου φαίνεται ότι στη θέληση των προεστών ανήκε και η κατάργηση των συνηθειών. (Μεν. Τούρτογλου, Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου, Επετηρίς Κέντρου Ερ. Ιστ. Ελλην. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 27 - 28, εν Αθήναις 1985, σ. 133, αρ. 122). Πρβλ. Γ. Κοντογιώργη, Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση, Αθήνα 1982, σ. 246 επ., επίσης και χαρακτη-

Περίπτωση επιβολής τέτοιας «συνηθείας» από τους προύχοντες, μαρτυρείται κατά το δέκατο όγδοο αιώνα, στην Ύδρα. Εκεί η αρχοντική τάξη στην οποία συγκαταλέγοντο και οι πληττόμενοι, από την άρνηση των συντροφοναυτών να συμμετέχουν και στις ζημίες, πλοιοκτήτες, ζητεί τη συνδρομή της οθωμανικής εξουσίας (Καπουδάν πασάς) για τη βιαία επιβολή της «έκπαλαι» ισχυούσης «συνηθείας» περί συμμετοχής των συντροφοναυτών και στις ζημίες του ταξιδίου. Πράγματι, το 1793, επιτυγχάνεται η έκδοση διαταγής του κυριάρχου που επιτάσσει να εφαρμόζεται απαρασαλεύτως η «συνήθεια». Συγχρόνως δε απειλούνται και ποινικές κυρώσεις κατά των απειθύντων. Αλλά η ποινικοποίηση της «συνηθείας» για να αποκτήσσει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα ο πειθαναγκασμός, όπως και η απαγόρευση προσλήψεως των απειθύν ναυτών σε άλλα πλοία, με απειλή κυρώσεων κατά των μη συμμορφουμένων πλοιάρχων, δεν εστάθησαν ικανά να καταπνίξουν τις αμφισβητήσεις. Έτσι, το 1805, οι κοινοτικοί άρχοντες της νήσου Ύδρας μετέρχονται και άλλα βιαιότερα μέσα. Κατεδαφίζουν μέρος των σπιτιών των συντροφοναυτών εκείνων που είχαν αρνηθεί να συμμορφωθούν προς την «αρχαία και παλαιότητα εκ προγόνων» συνήθεια, που είχε ενσωματωθεί εντός μεταξύ, και στο άρθρο 9 του γραπτού νόμου της 1ης Φεβρουαρίου 1804.

Μετά τα προαναγμένα μέτρα οι συντροφοναυτές υπέκυψαν και επλήρωσαν. Οι αμφισβητήσεις όμως για την νομιμότητα της «συνηθείας» δεν έλλειψαν και μεταγενεστέρως³⁷. Αυτό ήταν επόμενο, γιατί η εφαρμογή της «συνηθείας» αυτής δεν εστηρίζετο, όπως φαίνεται, στη συναίνεση του λαού της Ύδρας, αλλά σε μιά διαταγή οθωμανού αξιωματούχου, όπως και στο σχετικό άρθρο του νόμου του 1804, ο οποίος όμως, όπως δείχνει η εισαγωγή του, ήταν αποκλειστικό κατασκευάσμα του διοικητή, των παρεχόντων τα κεφάλαια τοκιστών, των πλοιοκτητών και των πλοιάρχων της νήσου Ύδρας³⁸.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί, ως ένδειξη της «γνησιότητας» ορισμένων εκ των φερομένων ως επικρατούντων εθίμων, το γεγονός ότι και αυτές ακόμη οι απαντήσεις των τοπικών αρχών επί των ερωτημάτων του υπουργείου της Δικαιοσύνης, σε ορισμένες περιπτώσεις δεν ήσαν καθόλου ακριβείς. Έτσι προκειμένου περί των συνη-

ρισμούς του Φωτάκου για τους Κοτζαμπάσηδες ότι «δεν ήσαν λαοπρόβλητοι καθώς τινές γράφουσι και λέγουσιν, αλλ' ήσαν ένα σώμα ενωμένον δια του μεταξύ των συμφέροντος» (Φωτίου Χρυσανθόπουλου ή Φωτάκου, Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως, Αθήναι 1899, τ. Α', σ. 32).

37. Βλ. Γεωργ. Ροδολάκη, Ναυτεργατικά της Ύδρας, (Ανάτ. από το «Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο»), Ρέθυμνο 1986, σ. 323 επ. και Γ. Κοντογιώργη, ένθ' αν., σ. 402 επ.

38. Αντ. Λιγνός, Ιστορία της νήσου Ύδρας, τ. 1, Αθήναι 1946, σ. 249.

θειών της νήσου Τήνου απεστάλησαν δύο απαντήσεις, εκ διαμέτρου αντίθετες ως προς το περιεχόμενον. Η πρώτη υπογεγραμμένη από διαφόρους πολίτες και η δεύτερη από τους δημογέροντες. Η μία πλευρά κατηγορούσε την άλλη ότι είχε αποκρύψει την αλήθεια. Ο δε νομάρχης είχε την γνώμη ότι αμφότερα τα μέρη είχαν απομακρυνθεί από την αλήθεια και ότι «ως δίκαιον συνηθείας ανέφερον ό,τι συμφωνεί προς τα συμφέροντά των και τας δικαστικές αποφάσεις της τουρκικής εξουσίας»³⁹.

Από όσα ανεπτύχθησαν προηγουμένως γίνεται, νομίζω, φανερό ότι, μέχρι του διατάγματος της 23ης Φεβρουαρίου 1835, σταθερή ήταν η γραμμή που ακολούθησαν όλες οι μετεπαναστατικές διοικήσεις έναντι των νομικών εθίμων. Αντικειμενικός τους στόχος υπήρξε η βαθμιαία κατάργησή τους η οποία αποτελούσε τότε εθνική ανάγκη. Και τούτο, διότι η διατήρηση της πολυνομίας, αληθινού μωσαϊκού γραπτών και αγράφων νόμων⁴⁰, την οποία εκφράζει παραστατικά η μορφωθείσα στα χρόνια της δουλείας παροιμία «κάθε τόπος και δικόν, κάθε μαχαλός και νόμος»⁴¹ διασπούσε την επιθυμητή πολιτειακή ενότητα του ασυνέννητου ελληνικού κράτους. Ενιαίο κράτος προϋπέθετε και ενιαίο δίκαιο⁴².

Μετά το διάταγμα της 23ης Φεβρουαρίου 1835, που κατέστησε ισχυρά τα υφιστάμενα τότε έθιμα, δεν άλλαξε καθόλου ο επιδιωκόμενος και προηγουμένως σκοπός

39. G. L. M a u r e r, Ο ελληνικός λαός τ. Α' (μετ. Ε. Καραστάθη), Αθήναι 1943, σ. 177. Γι' αυτό και ο Π. Καλλιγιάς χαρακτηρίζει την επί Maurer συλλογήν εθίμων ως «σειράν μυθολογιών, η οποία απατηλώς πως συνετάχθη» (Π. Κ α λ λ ι γ ι ά, περί συντάξεως πολιτικού κώδικος εις την Ελλάδα, «Μελέται και Λόγοι», τ. 1, εν Αθήναις 1899, σ. 449). Πρβλ. ομοίως Μ ε ν . Τ ο υ ρ τ ό γ λ ο υ, Η απάντησις της δημογεροντίας Τήνου εις τα περί των νομικών εθίμων ερωτήματα του υπουργείου Δικαιοσύνης, Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστ. Ελλ. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 14, εν Αθήναις 1970, σ. 209. Α. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνηθειών εξ επισήμων προς την Ελλ. Κυβέρνησιν των τοπικών αρχών απαντήσεων, Αθήνησι 1853, σ. 15. Βλ. και απάντηση των δημογερόντων Πάρου στα ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης η οποία ελέγχεται ανακριβής. Ι α κ . Β ι σ β ί ζ η, Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρου κατά τον 18ον αιώνα, Επετηρίς Αρχείου της Ιστ. Ελλ. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τεύχ. 8 (1958), σ. 152. Πρβλ. ομοίως και Ι ω . Κ ι σ κ ή ρ α, Το αστικόν δίκαιον της Ύδρας, Αθήναι 1961, σ. 32.

40. Ι α κ . Β ι σ β ί ζ η, Τινά περί των νομικών εθίμων, ένθ' αν., σ. 240.

41. Ν. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ύ λ ο υ, Το δίκαιον εν ταις παροιμίαις, «Νομικά Ενασχολήσεις», τ. Β', εν Αθήναις 1925, σ. 106.

42. Βλ. Ε λ . Μ π ε λ ι ά, Δύο Σχέδια αφορώντα εις την σύστασιν ειδικών δικαστηρίων εις την Μάνην (1835-1836), «Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. 3, Αθήναι 1976, σ. 229 - 230. Ομοίως και ανωτέρω, σημ. 10.

της καταργήσεώς τους. Μετεβλήθη απλώς η μεθόδευση. Αυτό ανενδοιάστως προκύπτει από την Έκθεση της Νομοθετικής Επιτροπής που εξηγεί ότι δεν ηθέλησε «να δώσει εις τα έθιμα βάρος και δύναμιν υπέρ το δέον» και καθιστά σαφές ότι αντικειμενικός σκοπός είναι η μετάβαση «βαθμηδόν και με ανεπαίσθητον μεταβολήν εις την πλήρη των εθίμων ακύρωσιν, την οποίαν εξ ανάγκης⁴³ μέλλει να φέρη η νέα πολιτική νομοθεσία».

Σήμερα υπό το κράτος του Αστικού Κώδικα, που ισχύει από την 23η Φεβρουαρίου 1946, και σε συνδυασμό με το άρθρο 2 § 2 του Ν.Δ. της 7/10.5.1946, το έθιμο εξακολουθεί να αποτελεί πηγήν του αστικού δικαίου. Έτσι είναι ισχυρά τα έθιμα που ίσχυαν κατά την εισαγωγή του ΑΚ, εφ' όσον δεν αντίκεινται σ' αυτόν, στον Εισαγωγικό του Νόμο ή και σε νεότερους νόμους. Ακόμη είναι δυνατή η δημιουργία νέων εθίμων με τα οποία θα συμπληρώνεται η υφισταμένη νομοθεσία ή θα καταργούνται, σύμφωνα με την επικρατούσα γνώμη, κανόνες ενδοτικού δικαίου⁴⁴. Παρά ταύτα όμως η σημασία του εθίμου, όπως σωστά και προέβλεψαν οι συντάκτες του διατάγματος της 23ης Φεβρουαρίου 1835, είναι πλέον σχεδόν εκμηδενισμένη. Η ταχύτητα με την οποία εξελίσσεται η κοινωνική ζωή και η συνεχής δράση του νομοθέτη, αφ' ενός μεν συντελούν στην αποδυνάμωσιν των παλαιότερων εθίμων, αφ' ετέρου δε δεν παρέχουν πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία νέων.

43. Βλ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Το νομοθέτημα περί Αρμενοπούλου κλπ., ένθ' αν., σ. 5. Ιακ. Βισβίτζη, ένθ' αν., σ. 247 επ.

44. Βλ. Κ. Ασπρογέρακα - Γρίβα, Γενικές αρχές του Αστικού Δικαίου, Αθήνα - Κομοτηνή 1981, σ. 22.

